

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020

Hulst, A.A.L. van der

Citation

Hulst, A. A. L. van der. (2022, February 16). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

9 De wegbereiders

Khatar chudela god'i, te bešel pal o bov?
Waarom zou je met je goeie verstand bij de huiselijke haard blijven plakken?

Inleiding

Zoni Weisz (1937) ontkwam op zijn zevende bij de razzia van 16 mei 1944 aan deportatie naar Westerbork omdat hij die nacht toevallig bij een tante logeerde. Ondergebracht bij zijn grootouders van moederskant, 'reizigers' die in een huis waren gaan wonen, overleefde hij als enige van het gezin met vier kinderen de oorlog. Weisz wist een carrière op te bouwen als bloemist, met als kroon op het werk het verzorgen van de bloemdecoratie op het huwelijk van Willem-Alexander en Máxima. Maar blijkens zijn autobiografie *Zoni. De vergeten Holocaust. Mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende* uit 2016 stond zijn Sinti familie ambivalent tegenover dat maatschappelijke succes.

Ze hebben er groot respect voor dat ik een doel voor ogen heb en hard werk om dat te behalen. Succes is voor Sinti geen schande. Ondanks dat respect merken ook de Sinti dat ik niet meer zomaar in de groep pas, want van tijd tot tijd krijg ik ook te horen dat ik toch wel heel erg op een *gadzjo* begin te lijken met mijn baan en mijn opleidingen. Ik accepteer die commentaren. Ze bevatten een kern van waarheid, maar ze houden me niet tegen om door te gaan op de weg die ik heb gekozen.²

Wat betreft zijn opleiding en loopbaan hoorde Zoni Weisz volgens de Sinti thuis bij de *gadzje* wereld. Toch toont Lukáš (1991) zich optimistisch over het stijgende aantal voorbeelden van hoogopgeleiden.

Wat een nieuw verschijnsel is dat elke Roma nu wel één Roma kent met een opleiding. En daar trots op is. In onze familie ook, mijn neven zeggen over mij: hij is mijn familie!³

Dit hoofdstuk gaat over de rolmodellen en over het gebrek eraan. De hoogopgeleide Roma en Sinti die er zijn zouden als wegbereiders kunnen fungeren. Maar zijn zij wel goed genoeg zichtbaar om voor anderen een voorbeeld te zijn? Zijn zij bereid om zich in te zetten voor de emancipatie van de hele groep? Laten zij in het openbare leven hun

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 28. Een Nederlands equivalent hiervan is het gezegde 'Je licht niet onder de korenmaat zetten': je kennis of vaardigheden niet verbergen maar juist laten zien.

2 Weisz, *De vergeten Holocaust*, 135. Zie voor een stamboom van zijn familie de bijlagen, 256-257 en voor de bloemdecoratie voor het koninklijk huwelijk, 212-218.

3 Lukáš (1991) TH-10, 13.

stem horen om zichzelf als voorbeeld te stellen tegenover het stereotiepe beeld van Roma en Sinti?

Succesvolle Roma zijn onzichtbaar

Hoogopgeleide Roma in Tsjechië blijven vaak niet in de buurt wonen waar ze geboren zijn, zeker niet als dat in een dorp of een provinciestad was. Ze vestigen zich doorgaans in de grote steden, want daar is meer keus in werkgelegenheid op hun niveau.⁴ Luboš (1977) is zich ervan bewust dat dat de reden is dat hij zo weinig hoogopgeleide Roma kende.

Hier in deze stad zijn er niet zulke Roma, en als ze er zijn kun je ze op de vingers van één hand tellen. En dat komt vooral omdat als ze een middelbareschooldiploma halen, dan trekken ze hier weg.⁵

De Tsjechische Roma die al in de communistische tijd hoogopgeleid waren, waren volledig geassimileerd. Sommigen van hen werden na 1990 actief als activist of in de politiek. Volgens Barany waren dat vaker de Roma die humaniora hadden gestudeerd. De mensen die een bètarichting hadden gedaan, kozen meestal voor de betere banen en wilden zo snel mogelijk het 'zigeuner-zijn' achter zich laten.⁶ Dat gold ook voor hun gestudeerde kinderen, zoals bijvoorbeeld die van Alžběta (1949), en andere jonge Roma die na 1990 tot het hoger onderwijs wisten door te dringen. Al met al zouden zij een substantiële Roma elite kunnen vormen, maar in de praktijk is dat niet zo. Ze hadden de neiging om op te gaan in de middenklasse om niet meer herkenbaar te zijn als Roma en zich te kunnen ontdoen van het zigeunerstigma. Volgens Petr (1959) wilden Roma *academici* niet geassocieerd worden met de uitzichtloze armoede en de criminaliteit in de getto's. 'Zo iemand schaamt zich voor het feit dat hij Rom is.'⁷ Lukáš (1991):

Wat te maken heeft met de Roma is allemaal de cultuur van de arme Roma. Dat is de reden dat een Rom met een opleiding als een *gadzjo* wordt weggezet.⁸

Het komt ook voor dat iemand zich openlijk afzet tegen de Roma cultuur, zoals de achterneef van Eva (1996) die gestudeerd had.

Hij ging zich als een echte *gadzjo* gedragen. Hij zei dat Roma nu eenmaal arm zijn en veel kinderen krijgen en dat het nooit beter zal worden.⁹

Een donkere huidskleur is weliswaar niet te verbergen maar door naar een grote stad met meerdere nationaliteiten te verhuizen, viel hun uiterlijk minder op. Daardoor kon-

4 Brüggemann, *Roma education*, 24.

5 Luboš (1977) TL-4, 8.

6 Barany, 'Politics', 430-431.

7 Petr (1959) TH-9, 4-5.

8 Lukáš (1991) TH-10, 10.

9 Eva (1996) TL-11, 2.

den ze voor niet-Roma doorgaan. *Passing* beperkt zich niet tot het zichtbare verschil. Naast het al genoemde leren spreken van ‘algemeen-beschaafd’ Tsjechisch, maakt bijvoorbeeld het aannemen van de naam van de echtgenoot mensen minder herkenbaar als Roma.¹⁰

De doorsnee geëmancipeerde Roma hebben hun handen vol aan het opbouwen van hun eigen leven en zetten zich vaak niet in voor de arme Roma. Dat kan tot een innerlijke tweestrijd leiden, zegt Moree. Ze voelen van binnen vaak een zekere druk om iets voor de arme Roma in de getto's te betekenen. Al is het goed mogelijk dat, mochten ze daartoe iets ondernemen, zij daar als *gadzje* beschouwd worden en weggekeken. Dat hangt volgens Moree af van de manier waarop zij zich gedragen en mensen tegemoet treden.¹¹ Doubeks informanten bleken louter in familietermen te denken, je bent een van de onzen of je bent dat niet. Van een Rom die uitstraalt dat hij maatschappelijk succesvol is, hebben ze gauw de indruk dat die zich boven hen voelt staan. Dat is bijvoorbeeld al het geval als een hoogopgeleide maar twee kinderen heeft. Dat is een reden om zo iemand te mijden. Zulke mensen worden door hen niet meer als Roma beschouwd.¹²

Tekenend voor de houding van de geassimileerde Roma is volgens Kumar Vishnawathan, directeur van ngo *Vzájemné soužití* in Ostrava, dat zij zich afzijdig hielden bij de grote anti-Romademonstraties van rechts-radicalen, van 2011 tot eind 2014. Het waren vooral de arme Roma die zich op het stadsplein verzamelden om openlijk te protesteren. De geëmancipeerde Roma met een baan hielden zich verscholen in hun middenklassenwoningen. Zij voelen zich volgens Vishnawathan weliswaar Roma, maar dat wordt alleen achter de voordeur nog gecultiveerd. Maar juist de massa van de meest kwetsbare Roma stelde zich teweer en toonde *empowerment*.¹³ Elders in het land zag eveneens Markus Pape, vertegenwoordiger van ERRC in Praag, uit de Roma middenklasse geen protesten tegen de haatmarsen.¹⁴ Dat hoogopgeleide Roma zich onzichtbaar maken, vormt wel een probleem, vindt Marie (1990). Al heeft ze er wel begrip voor dat je, als je bijvoorbeeld net een nieuwe baan hebt, je niet zo wilt profileren.

Ik begrijp ze, maar toch vind ik het heel belangrijk om zo moedig te zijn en om de kracht te vinden om te zeggen: ik ben wie ik ben. En kijk: ik ben niet smerig, ik stink niet, ik steel niet, weet je, al die stereotypen. Ik denk dat dat heel belangrijk is.¹⁵

Het valt haar op dat het juist de jonge generatie is die zich niet kenbaar wil maken als Roma. Maar volgens Lukáš (1991) kunnen die negatieve associaties alleen veranderen als er in zijn generatie een middenklasse van Roma opstaat die bereid is die afkomst te accentueren zodat andere jonge Roma daar graag bij willen horen.

10 Hondius, *Gemengde huwelijken*, 304. Zie ook: Dany Baumhöer, 'In de buitenbaan. De inhaalspurt van eerste generatiestudenten', *De Groene Amsterdammer* (26.02.2020).

11 Interview D. Moree (08.10.2014) 2-3.

12 Interview D. Doubek (14.02.2014) 6-7.

13 Interview K. Vishnawathan (10.10.2014) 4.

14 Interview M. Pape (08.10.2014) 8.

15 Marie (1990) NL-3, 8.

Succesvolle Roma! Die gerespecteerd worden door *gadzje*. Die goed geld verdienen aan een goede baan. Met een mooie auto, mooie huizen. Nu zeggen *gadzje* over individuele succesvolle Roma: 'Jij bent geen zigeuner, jij bent een Tsjech en dat zijn de zigeuners'.¹⁶

Zo wordt Lukáš gezien door niet-Roma, als de uitzondering die de regel bevestigt, omdat hij niet voldoet aan het stereotype van de arme 'zigeuner'. Voor Roma die wisten te ontsnappen aan de sociaaleconomische misère gold in zijn algemeenheid dat ze niet meer als Roma werden beschouwd. De consequentie daarvan was dat alleen de armen golden als dé Roma. De stereotypen van het zigeunerstigma werden niet ontkracht door een opkomende middenklasse. Maar zelfs al zou er een zichtbare middenklasse van Roma ontstaan, dan houdt dat niet per se in dat de discriminatie afneemt. Bij andere minderheden intensiverde die juist als mensen sociaal stegen en zich als groep maatschappelijk sterker profileerden. Dat wordt de emancipatieparadox genoemd: naarmate een minderheid emancipeert, mondiger wordt en openlijk meer rechten opeist voor de groep, wordt de discriminatie heviger.¹⁷ Bij hoogopgeleide Roma en Sinti speelt die emancipatieparadox niet, omdat ze proberen te verdwijnen om het stigma te ontduiken. Alleen in Tsjechië was er in zekere zin sprake van rond de groeiende herdenkings-traditie van de genocide in de Tweede Wereldoorlog.

De roep om erkenning van het oorlogsleed

De activistische strijd om de herdenking van de Roma vervolging in Tsjechië

In zowel Nederland als Tsjechië is het publiek herdenken van de Roma en Sinti slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog pas na 1990 op gang gekomen. In communistisch Tsjechooslowakije was er op grond van het gelijkheidsbeginsel geen oog voor de oorlogservaringen van minderheden. Daarom vonden er geen officiële herdenkingen plaats voor Joodse en Roma oorlogsslachtoffers. Dat veranderde na de val van het communistisch regime. Begin jaren negentig stichtten Roma activisten in een bouwvallig pand in Brno het Muzeum romské kultury, met een onderzoekscentrum en verschillende onderwijs- en sociale activiteiten. In het museum werd in een permanente tentoonstelling voor het eerst aandacht gevraagd voor de geschiedenis van vervolging en uitsluiting, waaronder het slavernijverleden van de Vlachische Roma. Vanaf 1995 werden in de twee concentratiekampen voor Roma, Lety u Písku en Hodonín, monumenten opgericht, waar jaarlijks herdenkingen plaatsvonden.¹⁸ Door het decennialang negeren van de vervolging van Roma bestonden er grote lacunes in de historische kennis over hun lotgevallen in de oorlogsjaren. In de jaren negentig werden de eerste getuigenissen van Roma over-

16 Lukáš (1991) TH-10, 11.

17 Sterckx, Trouwen met een vreemdeling, 233; L. Rosen Jacobson, *The Eurasian question: the colonial position and postcolonial options of colonial mixed ancestry groups from British India, Dutch East Indies and French Indochina compared* (Hilversum 2018) 198-199.

18 Van Baar, *The European Roma*, 283.

levenden vastgelegd over wat zich in die kampen had afgespeeld. Uit die interviews en nieuw archiefonderzoek bleek de belangrijke rol van collaborerende Tsjechen in de kamporganisatie. Daardoor kwam de gangbare lezing over de schuldvraag, namelijk dat de Tsjechische politie en het kamppersoneel slechts de nazi-bevelen hadden gehoorzaamd, ter discussie te staan.¹⁹

Activisten gingen gemeenschappelijk de strijd aan om het varkensbedrijf, van dertien varkensstallen van ieder 60 bij 18 meter, op het kampterrein van Lety te laten verwijderen. Die claim leidde eind jaren negentig tot anti-Roma sentimenten en in extreemrechtse hoek zelfs tot ontkenning van de genocide. De Tsjechische Republikeinse partij (SPR-RSČ) reageerde met billboards door het hele land met de tekst: ‘De Republikeinen zijn tegen de bevoorrechte behandeling van zigeuners.’²⁰ Maar de activisten wisten steun te verwerven van het Europees parlement. In 2005 werd daar een resolutie aangenomen waarin de Tsjechische regering werd gemaand om van de plek van concentratiekamp Lety u Písku een gedenkplaats te maken. Dat riep een scherpe tegenreactie op in Tsjechië. Toenmalig president Václav Klaus veroordeelde de resolutie als een inmenging in binnenlandse aangelegenheden. De discussie erover beheerste wekenlang het krantennieuws.²¹ De acties en de onderhandelingen over Lety waren voor een breed publiek te volgen op de goed geïnformeerde website *romea.cz*. Het zou nog tot 2018 duren tot het varkensbedrijf in Lety voor bijna vijftien miljoen euro werd uitgekocht.²² Door internationaal archeologisch onderzoek is inmiddels naar voren gekomen dat de fundamenten van het kamp zelf nog ongeschonden zijn; de varkensstallen bleken er niet op te staan.²³ Volgens plan moeten het monument en een documentatiecentrum in 2023 klaar zijn. Inmiddels is er een aantal graven van slachtoffers blootgelegd.²⁴

Politicologe Ljiljana Radonić noemde het ontbreken van een nationaal herdenkingsmuseum voor de Roma slachtoffers van de nazi’s tekenend voor de representatie van Roma in Tsjechië in het algemeen.²⁵ Maar in de loop der jaren is het officiële regerings-

19 Die interviews met overlevenden werden opgenomen door en gepubliceerd in Pape, *A nikdo vám nebu- de věřit*, Polansky, *Těživé mlení* en in Danielová, Zajoncová & Haragal'ová, *Paměti romských žen*. Via Van Baar, *The European Roma*, 284-286.

20 <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18542> (geraadpleegd op 27.05.2021); Van Baar, *The European Roma*, 286. De letterlijke tekst was: ‘*Republikáni odmítají zvýhodnování cikánů*’. Deze partij, de SPR-RSČ, haalde in 1996 8 procent van de stemmen, maar werd in 2001 vanwege financiële malversaties opgeheven.

21 Van Baar, *The European Roma*, 287-288.

22 <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-republic-apos-s-museum-of-romani-culture-to-educate-students-at-memorial-site-of-former-concentration-camp-at-Lety> (geraadpleegd op 21.12.2020). *Romea.cz* wordt voor een groot deel bemand door vrijwilligers en wordt onder meer gesubsidieerd door Open Society Praag. Van Baar, *The European Roma*, 263-264.

23 Die ontdekking werd gedaan door de Tsjechische archeoloog Pavel Vareka in het kader van het onderzoeksproject *Accessing Campscapes. Inclusive strategies for European conflicted heritage*, van 2016-2019, van universiteiten in zes Europese landen. Dit project stond onder leiding van Rob van der Laarse, hoogleraar Erfgoed van de Oorlog (de gedeelde Westerbork-leerstoel aan de UvA en de VU in Amsterdam). Zie: <https://research.vu.nl/en/clippings/verborgen-kampgeschiedenissen-2> (geraadpleegd op 24.07.2021).

24 Na een open inschrijving voor ontwerpen maakten het Roma Museum en het Ministerie van Cultuur in maart 2020 het winnende ontwerp bekend. <http://www.romea.cz/en/news/czech/here-is-the-winning-design-for-the-new-memorial-to-holocaust-victims-of-roma-and-sinti-origin-at-the-former-concentration> (geraadpleegd op 27.05.2021).

25 Radonić, ‘People’, 64-66.

Afb. 29 De varkensstallen op het terrein van het voormalige Roma concentratiekamp Lety u Písku. Na de sloop van de stallen in 2021 wordt op deze plek een monument voor de Roma slachtoffers ingericht. Volgens planning moet dat in 2023 worden onthuld. Foto: Adam Holubovský, 2019. Collectie: Muzeum romské kultury in Brno, archiefnr. FDig 93/2019/8.

standpunt over de erkenning van de genocide op de Tsjechische Roma bijgesteld. Uiteindelijk was het populistische politici en opiniemakers niet gelukt om met nationalistische retoriek het debat te domineren. Volgens Van Baar duidde dat erop dat er in de Tsjechische nationale geschiedenis meer plaats gekomen is voor Roma en hun historische maatschappelijke positie.²⁶ Een uiting daarvan is de toespraak van Čeněk Růžička voor de Tsjechische senaat op 27 januari 2021, op de Internationale herdenkingsdag van de slachtoffers van de Holocaust. Als kind van Roma die de concentratiekampen overleefden, benadrukte Růžička hoezeer de naoorlogse generaties geleden hebben onder het oorlogstrauma. In 1998 had hij de VPORH opgericht, een comité dat Roma bijstond in het alsnog aanvragen van een schadeloosstelling. Door zijn lobbywerk ontvingen de nog levende Auschwitz-slachtoffers in 2016 van de Duitse regering een compensatie van ruim 2.500 euro.²⁷ In zijn toespraak kondigde Růžička aan dat in 2023 het Centrum voor Roma en Sinti in Praag geopend zal worden. Naast Brno zal er dan ook in de hoofdstad een officieel instituut voor Roma zijn.²⁸

²⁶ Van Baar, *The European Roma*, 289-290.

²⁷ <http://www.rom-sinto.cz/kontakt.html> en <http://www.romea.cz/en/news/world/germany-compensating-czech-and-slovak-roma-72-years-after-nazi-atrocities> (beide geraadpleegd op 27.05.2021). Růžička had in een klein krantenbericht gelezen dat de Duitse regering Joodse Holocaustoverlevenden in postcommunistische landen compensatie had toegekend. Na bemoediging van de Tsjechische minister van Buitenlandse Zaken Zaorálek konden in 2016 ook de Roma overlevenden compensatie aanvragen.

²⁸ <https://www.fzo.cz/en/603/day-of-the-holocaust-remembrance-and-prevention-of-crimes-against-humanity/> (geraadpleegd op 27.05.2021)

Nederlandse Sinti en Roma overlevenden vragen alsnog om erkenning

In Nederland is er bij Sinti en Roma een inhaalslag gaande om erkenning te vragen voor het oorlogsleed, met name sinds de jaren negentig toen het meisje tussen de wagondeuren werd geïdentificeerd als Settela Steinbach. In 2004 zei Lalla Weiss daarover:

Het is goed dat ook de vervolging van Sinti en Roma nu een gezicht heeft gekregen. En al vonden sommige Sinti het eerst moeilijk dat ze in de publiciteit kwam, nu zeggen ze dat Settela onze Anne Frank is.²⁹

In 2000 bracht een groep van veertig Sinti en Roma een bezoek aan Auschwitz. Een ervan was Lily van Angeren-Franz. Haar hele familie was vlak voor de bevrijding van het vernietigingskamp vergast. Op de terugweg keek ze de bus rond en dacht:

God, wat een hoop mooie sterke mensen bij elkaar! En al die schoonheid is voortgekomen uit dat kleine beetje zaad dat de nazi's over hebben gelaten.³⁰

Het eerste oorlogsmonument voor de Nederlandse Sinti en Roma werd in 1978 onthuld op het Museumplein in Amsterdam. Het is een bronzen beeld, getiteld *Hel en vuur*, van een man, een vrouw en twee kinderen die vluchten voor een oploeiend vuur. De plaatsing was een initiatief van de Stichting Rom, van onder meer Koko Petalo.³¹ Jaarlijks is daar een herdenkingsbijeenkomst op Roma Holocaust Memorial Day op 2 augustus. Op die dag in 1944 werden bijna 3.000 Roma en Sinti vergast vanwege de liquidatie van het *Zigeunerfamilienlager* in Auschwitz.

Ook in verschillende andere gemeenten is er vanaf de jaren negentig een monument of herdenkingsplaquette voor de uit die stad gedeporteerde Sinti of Roma geplaatst. In Den Haag bijvoorbeeld staat sinds 1990 aan de Bilderdijkstraat een gedenkteken voor de 85 Sinti die uit de stad waren weggevoerd.³² In 1991 werd in Westerbork het Stenenplan onthuld, 102.000 stenen als symbolisch graf voor de niet-teruggekeerde kampgevangenen. De meeste stenen zijn voorzien van een davidsster; 200 stenen zijn getekend met een vlam, ter nagedachtenis aan de vermoorde Sinti en Roma.³³

Een belangrijk facet in het gevoel van erkenning was de toekenning van compensatie van de in de oorlog geleden materiële schade. De Sinti-organisatie LSO reageerde in 2000 gebeten op het rapport-Van Kemenade, over de roof van bezittingen van met name Joodse oorlogsgetroffenen. Daarin waren slechts 25 regels gewijd aan Sinti en Roma. Na een gesprek met de regering werd hen dertig miljoen gulden (ruim 13,7 miljoen euro) toegezegd als rechtsherstel. Dit geld was bedoeld voor uitkeringen aan individuele slachtoffers en voor projecten in het algemeen belang van Sinti en Roma.³⁴

29 H. van Baar, 'Roma en Sinti herdenken Auschwitz', *De Groene Amsterdammer* 31 (31.07.2004).

30 P. Jorna, *Terug naar Auschwitz*, 34.

31 <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/de-vervolging-van-sinti-en-roma-herdacht> (geraadpleegd op 22.07.2021).

32 Jorna, *Sinti en Roma*, 9.

33 R. Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Amsterdam 2010) 202-203.

34 Öfner & Rooker, 'Van schooiën om brood', 99-100. Bossenbroek meldt over de vaststelling van dat bedrag

Afb. 30 Koko Petalo bij het oorlogsmonument in Amsterdam (1979). Het Sinti en Roma oorlogsmonument op het Amsterdamse Museumplein, getiteld *Hel en vuur*, is een bronzen beeld van Heleen Levano (Utrecht, 1941) van een man, vrouw en twee kinderen die vluchten voor een oplaaiend vuur. Foto: Hans van Dijk, Anefo. Collectie: Nationaal Archief in Den Haag, nr. 930-5556.

In 2017 vroeg Salo Muller, wiens ouders in Auschwitz vermoord waren, schadevergoeding aan de Nederlandse Spoorwegen voor het treinvervoer van Joden naar Westerbork. De NS verzorgde destijds een speciale dienstregeling en had er goed aan verdiend. Sabina Achterbergh van de Vereniging Sinti, Roma en Woonwagenbewoners Nederland (VSRWN) reageerde onmiddellijk: dan moesten ook zij daarvoor in aanmerking komen. In 2019 werd met de NS een schikking getroffen.³⁵

dat het “een zekere rekenkundige relatie [had] tot het bedrag dat het kabinet had toegezegd aan de Joodse gemeenschap”. Bossenbroek, *De Meelstreep*, 596.

35 F. Vermeulen, ‘Vragen blijven na toezegging NS compensatie slachtoffers WOII’, *NRC Handelsblad* (26.06.2019); R. Wassens, ‘4700 Holocaust-slachtoffers eisen schadevergoeding van NS’, *NRC Handelsblad* (12.10.2019). De schikking voorzag in 15.000 euro per persoon voor de circa 500 nog levende Joden, Roma en Sinti die teruggekeerd waren uit de kampen. Weduwen, weduwnaars en nabestaanden ontvingen de helft.

Het duurde relatief lang voor Sinti en Roma aanwezig waren bij officiële herdenkingen. In 1985 besloot het Comité Nationale Viering Bevrijding 'ook de zigeuners uit te nodigen' voor een nationale bijeenkomst in Rotterdam.³⁶ Op instigatie van Sinti Hannes Weiss, zijn dochter Lalla en neef Zoni Weisz werd vanaf 1994 jaarlijks in kamp Westerbork het transport van 19 mei 1944 naar Auschwitz herdacht.³⁷ Op 4 mei 1999 speelde het Tata Mirando orkest in de Nieuwe Kerk.³⁸

Bij de live uitgezonden kranslegging tijdens de Nationale Dodenherdenking op de Dam is het afgelopen decennium meer aandacht voor persoonlijke verhalen van overlevenden.³⁹ Op 4 mei 2019 stond Achterbergh op de Dam, ter begeleiding van haar oudtante Zanna Brassem-Weiss, toen 88 jaar, met haar zoon Galit. Zanna had als dertienjarig meisje met het gezin ondergedoken gezeten bij de familie de Oude in de Vinckenstraat in Amsterdam.⁴⁰ Ook in andere steden zijn Roma en Sinti zichtbaar aanwezig. Magda (1971) deed in haar woonplaats op een 4 mei-bijeenkomst de officiële kranslegging voor haar weggevoerde en vermoorde familie. Gisela (1978) van de Generaal-pardon Roma werd door haar gemeente gevraagd om dat te doen. Haar familie heeft niet in Nederland de oorlog meegemaakt. Voor haar was de uitnodiging een erkenning voor de vervolging van alle Roma en Sinti slachtoffers, om wie ze waren. Het had haar kunnen overkomen als ze toen geleefd had. De massamoord is daarom ook haar geschiedenis, deelde ze op Facebook.⁴¹

Een gevoelig pijnpunt bij Sinti en Roma is de geringe algemene kennis over de vervolging in de Tweede Wereldoorlog. Magda (1971):

Weet de leerkracht op de school wat er in de oorlog hier allemaal gebeurd is, wat voor bagage wij allemaal met ons meedragen? Wat er gebeurd is. Dat is ook één van de redenen dat ik

Muller (1936) begon zijn strijd tegen de NS toen in 2014 de Franse spoorwegen (SNCF) overgingen tot compensatie aan Amerikaanse Holocaustoverlevenden. In 2020 legden Muller en ook de VSRWN een claim neer bij de Deutsche Bahn, die het vervoer naar de concentratiekampen verzorgd had. <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2183326-nabestaande-holocaust-eist-schadevergoeding-ns> (geraadpleegd op 30.05.2021).

36 In de notulen van 14 februari 1985 van de bestuursvergadering van het Comité Nationale Viering Bevrijding (een voorloper van het Comité 4 en 5 mei dat in 1987 werd ingesteld); met dank aan een aantekening in het persoonlijk archief van historica I. Raaijmakers, auteur van *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945* (Amsterdam 2018).

37 <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/de-vervolging-van-sinti-en-roma-herdacht> (geraadpleegd op 22.07.2021).

38 <https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050040758331?ac=dgtl&q=dodenherdenking> (geraadpleegd op 20.07.2021).

39 Voor het protocol rond de kransleggingen op 4 mei bij het Monument op de Dam, zie I. Raaijmakers, 'Kransen op de Dam', in: R. Krimp, *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Nationaal Comité 4 en 5 mei (Amsterdam 2016) 12-15.

40 Het onderduikverhaal van Zanna Weiss was in april 2021 te zien in een AT5-reportage van M. Bakker, *Sabina's strijd, een leven in verzet*: <https://www.at5.nl/artikelen/208725/documentaire-sabinas-strijd-een-leven-lang-in-verzet> (geraadpleegd op 27.05.2021). In 2016 was er op 5 mei een reünie van Zanna Brassem-Weiss en nakomelingen van familie de Oude in het Jordaanmuseum in Amsterdam.

41 Gisela (1978) NH-6, 10. Balkan-Roma en Nieuwe Roma zijn nauwelijks betrokken bij herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog. Bij de Balkan-Roma ligt de oorlog in voormalig Joegoslavië verser in het geheugen. Nieuwe Roma zijn relatief kort in Nederland. Bovendien zijn ze in de gemeente lang niet altijd bekend als Roma. Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 149-150.

op de scholen, vanuit steunpunt Westerbork, het familieverhaal vertel. Je merkt gewoon op de scholen dat ze ontzettend weinig weten over Roma en Sinti.⁴²

Sinds 2010 zijn er echter allerlei initiatieven om die geschiedenis uit de vergetelheid te halen. In 2012 lanceerde het Nationaal Comité 4 en 5 mei de web-tentoonstelling *De vergeten genocide*. Om de gruwelijkheden van de genocide invoelbaar te maken voor jongere generaties, was gekozen voor verhalen van Roma en Sinti kinderen, uit verschillende Europese landen. Deze web-tentoonstelling is de best bezochte van de portal tweedewereldoorlog.nl van het Comité.⁴³ Daarnaast is er sinds 2016 de reizende tentoonstelling *Sinti en Roma door de eeuwen heen*, van de stichting O Lungo Drom, met een nadruk op de periode 1940-1945. Die is her en der in Nederland te zien geweest.⁴⁴ Een internationale mijlpaal voor erkenning van het oorlogsleed was de toespraak van de Nederlandse Sinto Zoni Weisz in de Bondsdag, bij de Duitse herdenking van de bevrijding van Auschwitz in 2011. Hij was de eerste vertegenwoordiger van Sinti en Roma ooit, aan wie die eer te beurt viel. En op het Holocaust Namenmonument in Amsterdam, onthuld in 2021, staan ook de namen van de vermoorde Sinti en Roma gegraveerd.

Voor de Sinti en Roma die in Nederland de oorlog meemaakten, zijn de oorlogservaringen een trauma dat is overgedragen aan de naoorlogse generaties. Bij de andere groepen, zoals de Generaal-pardon Roma en de Balkan-Roma, leeft een besef dat hun voorouders, waar dan ook in Europa, het slachtoffer hadden kunnen worden. Dus ook al kende hun eigen familie geen oorlogsslachtoffers, de genocide maakt deel uit van hun collectieve geschiedenis. Dat besef versterkte het wantrouwen voor de 'burgerwereld'. Dat geldt ook voor de Tsjechische Roma. Voor de arme Roma zijn de dagelijkse problemen te groot om bij die geschiedenis stil te staan. Daar zijn het vooral de hoogopgeleiden, die zich verdiept hebben in hun eigen achtergrond, die erkenning vragen voor het leed.

Rolmodellen en vertegenwoordiging

De meeste respondenten reageren ontkennend op de vraag of ze een rolmodel zijn. Het lijkt dat ze het aanmatigend vinden om zichzelf zo te noemen. Wel beamen ze dat ze zo nu en dan voor mensen in hun nabije omgeving een wegbereider en een voorbeeld zijn. Maar ze willen niet de verdenking op zich laden dat ze zich boven anderen verheven voelen. Het behoedzame manoeuvreren tussen thuis en de nieuwe sociale omgeving hebben ze gemeen met andere sociale stijgers. De door Matthys geïnterviewde acade-

42 Magda (1971) NL-5, 20-21 en 15.

43 Aldus Teun Pelleboer, medewerker van het Nationaal Comité 4 en 5 mei op 02.06.2021. De biografieën op de website *De vergeten genocide* (<https://romasinti.eu>, geraadpleegd op 02.06.2021) komen uit Nederland, Duitsland, Polen, Tsjechië, Oostenrijk en, sinds 2018, ook uit Kroatië, Hongarije en Roemenië. Ze zijn vertaald in de talen van al die landen.

44 <http://www.olungodrom.nl/De-Tentoonstelling/> (geraadpleegd op 21.12.2020). De tentoonstelling was onder meer in mei 2019 in Westerbork, 75 jaar na de deportatie naar Auschwitz.

mici met een arbeidersachtergrond bijvoorbeeld pasten bij de familie hun taalgebruik aan. Ze vermeden het gebruik van moeilijke woorden.⁴⁵

Toch waren er Tsjechische hoogopgeleide Roma die waardering kregen voor wat ze hadden bereikt. Petr (1959) had na zijn studie op familiebezoek in het Slowaakse dorp waar hij vandaan komt merkbaar meer aanzien. Tegen het gezin waar Milada (1972) uitkomt, met allemaal hoogopgeleide kinderen, werd in de provinciestad enigszins opgekeken, door zowel Roma als Tsjechen. 'Die hebben iets gepresteerd!'⁴⁶ Sommigen zetten zich in het kader van hun werk in voor de Roma gemeenschap. Jana (1964) voelde zich als sociaal werkster met een zekere eerbied behandeld in de stad, zelfs in de jaren dat ze bij de politie werkte als veiligheidsambtenaar. Zdeněk (1957) werd na een militaire loopbaan directeur van een gemeenschapscentrum voor Roma. Radka (1962) durft zichzelf als sociaal werkster niet zozeer een voorbeeld te noemen, al is er wel een jongere Roma collega die in haar voetsporen treedt.⁴⁷ Alžběta (1949) heeft er veel energie ingestoken om bij de Roma kinderen al op de kleuterschool de boodschap over te brengen dat je, als je goed kunt leren, moet gaan studeren. Erika (1991) en Elena (1975) doen dat als onderwijsassistenten ook. Het meest bevredigende dat Elena meemaakte waren de kinderen die door haar toedoen doorgingen naar de middelbare school.⁴⁸

In Nederland voelt Raul (1971) zich als sociaal werker een voorbeeld voor Sinti jongeren, vooral uit zijn eigen familie, en Juliano (1981) evenzeer, maar dan voor Roma jongeren.⁴⁹ Vesna (1987) merkte dat ze als student indruk maakte op de Nieuwe Roma meisjes die ze voor haar afstudeeronderzoek interviewde. Gisela (1978) voelt zich gevleid als er meisjes uit eigen kring tegen haar zeggen dat ze zo graag dergelijk werk zouden willen. Dat geldt tevens voor Denise (1982) en Carolien (1982) die als onderwijsassistenten werken.⁵⁰ Bernard (1978) fungeerde als een voorbeeld voor twee jongere nichtjes die zijn gaan doorleren en Hetty (1992) idem dito. Ook bij haar komen er jongeren uit de omgeving om raad die ze dan pusht om een opleiding te gaan doen.⁵¹ Dejan (1963), Raul (1971) en Magda (1971) hebben hun kinderen aangespoord om hbo te gaan doen.⁵² Bij Josef (1956) is het zijn muziekcarrière die respect afdwingt. Hij denkt dat hij bij Sinti van zijn generatie als een 'soort voorbeeld' beschouwd wordt, vanwege zijn muzikale talent en de instelling die je moet hebben om zoveel te bereiken.⁵³

Maar rolmodel, nee, zo zien ze zichzelf niet. Hoogopgeleid zijn an sich is dan ook niet genoeg om beschouwd te kunnen worden als voorloper van culturele en maatschappelijke vernieuwing van de hele groep. De academici van Brands bijvoorbeeld waren niet bereid om activist te zijn voor de emancipatie van het arbeidersmilieu waaruit ze afkomstig waren. Zo iemand moet zich namelijk polemisch opstellen in de nieuwe om-

45 Matthys, *Doorzetters*, 240-241.

46 Petr (1959) TH-9, 3; Milada (1972) TH-5, 7.

47 Jana (1964) TH-8, 2 en 6; Zdeněk (1957) TH-12, 5; Radka (1962) TH-1, 6.

48 Alžběta (1949) TH-11, 6; Erika (1991) TH-4, 4; Marie (1990) TH-7, 6-7; Elena (1975) TH-3, 5.

49 Raul (1971) NH-5, 15; Juliano (1981) NH-10, 16-17.

50 Vesna (1987) NH-7, 6; Gisela (1978) NH-6, 5; Denise (1982) NH-12, 13; Carolien (1982) NL-1, 5.

51 Bernard (1978) NH-8, 9; Hetty (1992) NH-4, 15.

52 Dejan (1963) NH-2, 5-6; Raul (1971) NH-5, 14; Magda (1971) NL-5, 6.

53 Josef (1956) NH-11, 20.

geving en daar voelden ze zich niet toe geroepen of zelfverzekerd genoeg voor. Maar zij beschouwden zichzelf wel als wegbereider. Ze wilden hun ervaring en kennis ten goede laten komen aan mensen die eenzelfde stap wilden maken.⁵⁴

Van de respondenten binnen dit onderzoek hebben maar weinigen de missie om de hele gemeenschap op sleeptouw te nemen. Iemand als bovengenoemde Lalla Weiss deed dat wel. Zij stond in de jaren tachtig aan de wieg van de eerste landelijke zelforganisatie, de LSO. In 2008 werd die opgeheven vanwege een subsidiestop. Nu vertegenwoordigt ze de Sinti in officiële commissies.⁵⁵ De verdeeldheid onder de verschillende groepen Roma en Sinti in Nederland maakt het vrijwel onmogelijk om een boegbeeld voor iedereen te zijn. Er is geen sprake van één gemeenschap zoals dat in Tsjechië meer het geval is. Het gaat hier om kleine aantallen Roma of Sinti die een lappendeken vormen aan verschillende groepen die weinig met elkaar delen of zelfs maar gemeen hebben.

In Nederland is een subsidiepot beschikbaar voor projecten in het algemeen belang van de doelgroep. Het gaat om het restant van de Rechtsherstelgelden, dat nu beheerd wordt door het Ministerie van VWS. Van de dertig miljoen gulden bleken er na het verstrekken van persoonlijke uitkeringen nog miljoenen euro over te zijn. Om dat toe te kennen aan waardevolle projecten werd het Nederlands Instituut Sinti en Roma opgericht. Maar dat ging in 2012 ten onder aan financieel en bestuurlijk wanbeleid van de ‘burgerbestuurders’.⁵⁶ Tragisch genoeg werkt dit geld door onderlinge afgunst nu als splijtzwam. De vooroorlogse Sinti en Roma hebben er moeite mee dat Roma die later uit Oost-Europa gekomen zijn er aanspraak op kunnen maken. Maar ook vooroorlogse Sinti en Roma families kunnen het onderling niet eens worden over wat het algemeen belang van de doelgroep is. De enige verenigingen waarin ze samen vertegenwoordigd zijn, hebben een evident gezamenlijk doel. De VSRWN bijvoorbeeld richt zich met name op het standplaatsentekort op de woonwagenkampen. In 2020 deed het Verwey-Jonker Instituut een verkennend onderzoek bij Roma en Sinti naar hun mening over een eventuele centrale belangenbehartiging. Geïnterviewden waren daar voorstander van. Maar het leek hen gecompliceerd om draagvlak te creëren voor een orgaan dat alle verschillende groepen zou representeren. Het was bovendien de vraag of beschikbare goede kandidaten bereid zouden zijn om zitting te nemen in een landelijke raad. Volgens de geïnterviewden wordt het Roma en Sinti door de achterban vaak niet in dank afgenomen als zij over beleidszaken met de overheid onderhandelen. ‘Zij worden al snel gezien als “buitenstaander” en “Nederlander”.’⁵⁷ Op dit moment ontbreekt het aan een zelforganisatie die alle Nederlandse Roma en Sinti vertegenwoordigt en uit hoofde daarvan met de overheid aan tafel kan zitten.⁵⁸

54 Brands, *‘Die hoeft nooit meer wat te leren’*, 321.

55 Suzanna (1961) NH-1, 1.

56 De Stichting Rechtsherstel Sinti en Roma (SRSR) was opgericht om de schade-uitkeringen toe te kennen. Eind 2009 ging die over in het Nederlands Instituut Sinti en Roma (NISR). Over het wanbeheer: *Argos*, VPRO Radio 1 (14.05.2013).

57 E. Smits van Waesberghe, J. Asmoredjo & M. Out, *Een verkennend onderzoek naar centrale belangenbehartiging voor Roma en Sinti. Een inventarisatie naar meningen binnen de twee gemeenschappen*, Verwey-Jonker Instituut (Utrecht 2020) 9 en 21.

58 Van der Hulst & Öfner, *‘De verzwegene genocide’*, 11.

In Tsjechië is de representatie in Roma belangenverenigingen en zelforganisaties vele malen groter dan in Nederland. Dat komt mede door de ruime beschikbaarheid van EU-subsidies. In de ogen van Van Baar was een van de meest opmerkelijke ontwikkelingen in de Oost-Europese landen dat Roma zelf in toenemende mate deelnamen aan het politieke debat over hun vertegenwoordiging. Maar dat verliep niet overal even gestructureerd.⁵⁹ Sociale wetenschappers Elena Marushiakova en Vesselin Popov beschreven hoe er in de jaren negentig een wildgroei was aan kleine ngo's voor Roma. Aanvankelijk richtten die zich alleen op de mensenrechten. Later breidden ze hun aandachtsveld uit naar de sociaaleconomische achterstand. In de grotere ngo's uit de late jaren negentig waren 'professionele' Roma werkzaam, activisten met een Roma afkomst. Hun voornaamste pluspunt was dat ze het Engels machtig waren. Zij wisten donoren achter zich te krijgen en de Brusselse bureaucratische procedures met succes te doorlopen. Gering-schattend werden ze daarom aangeduid als *etnobusiness* of de '*Gypsy industry*': vooral goed in het binnenhalen van geld maar niet in het bereiken van de mensen die het het hardste nodig hebben.⁶⁰ Nog altijd is het zo dat het alleen de grotere ngo's lukt om grote donoren aan zich te binden. Zij zijn in staat om bij een *Call for proposals* vanuit Brussel een voorstel precies volgens de eisen aan te leveren en aan de financiële waarborgen te voldoen. De kritiek op die grote hulporganisaties bleef lang dat ze weinig contact hadden met *grassroots level* in de arme Roma wijken. In en rond de getto's waren kleinere (zelf)organisaties actief, maar die hadden vaak geen grote invloed.⁶¹ Die vormden volgens Rostas voor beleidsmakers geen gesprekspartner, omdat onduidelijk was wie ze precies vertegenwoordigden. Ze hadden niet zelden verschillende belangen en bestreden elkaar terwijl er acute problemen waren die om een oplossing vroegen. Dus gingen beleidsmakers toch liever in zee met de grote ngo's die de weg kenden in de bureaucratie en thuis waren in de nieuwe media.⁶²

Internationaal gezien is de eerdergenoemde ngo European Roma Rights Centre (ERRC) in Boedapest op het gebied van mensenrechten en destigmatisering in heel Oost-Europa een grote speler. Sinds 1995 zet deze internationaal bestuurd ngo zich op juridisch gebied in tegen antiziganisme. Ook de wereldwijde Black Lives Matter-beweging vond weerklank bij Roma activisten. Filmpjes die *viral* gaan vinden makkelijk hun weg bij Roma, ook in de getto's. Bovendien voorziet het maken en verspreiden van filmpjes in een podium. Een filmpje van 19 juni 2021 van een hardhandige aanhouding in Teplice, een stad in Noord-Bohemen met een grote Roma gemeenschap, ging *viral* via Facebook. Een politieman had een knie in de nek van een Roma man geduwd en in de ambulance bleek de man overleden. Hoorbaar op het filmpje is een vrouw die roept dat hij stikt. *The Guardian* en de BBC besteedden aandacht aan de zaak. De politie wees drugsgebruik aan als doodsoorzaak, maar Roma activisten claimden de parallel

59 Van Baar, *The European Roma*, 15-17.

60 Marushiakova & Popov, 'The Roma', 84-86; Marx, 'Roma-Elite', 11-21; Van Baar, *The European Roma*, 244-246.

61 Kóczé & Rövid, 'Pro-Roma global civil society', 117-119; Kóczé, 'Depletion', 23.

62 Rostas, 'Roma participation', 5-6.

met George Floyd.⁶³ Zonder het filmmateriaal was het niet gelukt om zoveel aandacht voor deze tragische zaak te genereren.

Op maatschappelijk cultureel vlak zijn er in Tsjechië meer landelijk bekende Roma. In Nederland beperkt zich dat grotendeels tot de muziek. Vooral het Rosenberg Trio en het vroegere Tata Mirando orkest genieten bekendheid. In Tsjechië zijn de in 2019 overleden zangeres Věra Bílá en zangeres en violiste annex actrice Iva Bittová voorbeelden van internationaal bekende artiesten.⁶⁴ Maar ook in andere domeinen treden Roma op de voorgrond. Jarmila Balážová, bekend geworden als televisiepresentator,

was lang bij Romea.cz betrokken. Daarna was ze gedurende enige jaren woordvoerder van de Minister van Onderwijs, Jeugd en Sport.⁶⁵ Ondřej Giňa presenteerde op prime time het televisiejournaal, als noviteit te vergelijken met Noraly Beyer in Nederland. Richard Samko is een bekende journalist. En Praag is sinds 1999 thuishaven voor het jaarlijkse, vermaarde Khamoro World Roma Festival, het grootste Roma festival ter wereld met internationale muziekgroepen, exposities, films en een optocht door de stad.⁶⁶

Een groot verschil met Nederland is de positie van het Romanes als taal. In Nederland is het Romanes alleen een spreektaal. In Tsjechië is het een erkende minderheidstaal. Dat betekent onder meer dat belangrijke overheidsdocumenten in het Romanes vertaald moeten worden en Roma in de rechtszaal om een tolk kunnen vragen. Ook in literaire zin leeft de taal. Hübschmannová was de eerste die Roma sprookjes en gezegden verzamelde en ze moedigde auteurs aan om in het Romanes te schrijven.⁶⁷ Uitgeverij KHER (huis in het Romanes) is gespecialiseerd in de uitgave van Romanestilige werken.⁶⁸ Aan de Karelsuniversiteit in Praag is er een leerstoel *Romistika* (internationaal *Romani Studies* genoemd), waar naast de geschiedenis en de cultuur ook het Romanes

Afb. 31 Collage van drie filmstills van een hardhandige aanhouding van een Roma man in Teplice, in Noord-Bohemen op 19 juni 2021. Activisten riepen de later overleden man uit als de Tsjechische George Floyd, omdat een politie-man een knie in de nek van de man duwt. De politie ontkende dat dat de doodsoorzaak was. Collage: romea.cz, op basis van stills uit een video op Facebook.

63 <http://www.romea.cz/en/news/czech/romani-man-dies-after-czech-police-kneel-on-his-neck-they-say-drugs-caused-his-death.romani-activists-see-parallels-to> (geraadpleegd op 22.06.2021). Het filmpje van de aanhouding is via Youtube te zien: <https://www.youtube.com/watch?v=EtUffXfeuY&t=19s>. Zie ook: <https://www.bbc.com/news/world-europe-57566697> en <https://www.theguardian.com/global-development/2021/jun/22/death-of-romany-man-knelt-on-by-czech-police-compared-to-george-floyd>. Deze vier websites zijn alle geraadpleegd op 22.06.2021.

64 In 2002 maakte het Nederlands Blazers Ensemble een programma met Iva Bittová met muziek van Leoš Janáček (1854-1928) en van haarzelf, resulterend in de cd-opname *Dance of the Vampires*.

65 <http://www.romea.cz/en/news/czech/jarmila-balazova-renowned-journalist-from-the-romani-community-joining-commercial-czech-online-news-server> (geraadpleegd op 21.12.2020).

66 <https://www.khamoro.cz/en/> (geraadpleegd op 21.12.2020). Eind november 2019 kreeg het Khamoro Festival de EFFE Award 2019-2020, een Europees kwaliteitslabel voor festivals. Zie <https://www.festivalfinder.eu/effe-label> (geraadpleegd op 21.12.2020).

67 Zie onder meer Hübschmannová e.a., *Godaver*.

68 <http://www.kher.cz/> (geraadpleegd op 23.06.2021).

Afb. 32 Undergroundclub Fuchs2 en Bike Kitchen Praha schilderden in augustus 2020 in grote letters het statement 'black lives matter roma lives matter too' op hun gebouw op het eilandje Štvanice in de rivier de Vltava in Praag. Foto: Michal Ureš.

Afb. 33 De Internationale Roma Dag wordt in Tsjechië steeds uitbundiger gevierd. Roma treden meer naar buiten, zoals hier in Brno op 8 april 2019, met een optocht door de binnenstad. De Roma vlag op de voorgrond dateert van het First World Gypsy Congress in Londen in 1971. Foto: Adam Holubovský, 2019. Collectie: Muzeum romské kultury in Brno, nr. FDig 39/2019/8.

wordt bestudeerd.⁶⁹ Ook op de hogeschool van Pardubice wordt de taal gedoceerd en op tal van scholen voor het mbo sociaal werk is het een keuzevak. Die relatief sterke positie van de taal vormt voor met name de hoogopgeleide Tsjechische Roma een vorm van erkenning.

In 1995 had Willems een lage dunk van het wetenschappelijk gehalte van *Romani Studies*, omdat het vakgebied naar binnen gericht was zonder kennis uit andere vakgebieden te benutten.⁷⁰ Inmiddels heeft in Oost-Europa het vakgebied een impuls gekregen, met name door de Central European University in Wenen en Boedapest.⁷¹ Het is daar mogelijk om een *Advanced Certificat Romani Studies* te halen waarin het juist om kruisbestuiving met andere disciplines gaat.⁷² Belangrijker is dat deze universiteit ruimhartig beurzen beschikbaar stelt, onder meer aan Roma studenten. Zij kunnen een master of PhD doen in een groot aantal vakgebieden, ook met *Romani Studies* als basis.

In Tsjechië manifesteren Roma in het algemeen zich het afgelopen decennium duidelijker als groep, zoals op de Internationale Roma Dag. Maar er is geen sprake van een zichtbare middenklasse van Roma. Toch zagen Székelyi e.a. in Hongarije een kleine groep die zich expliciet als maatschappelijk geslaagde Roma opstelden.⁷³ Dat gebeurt ook in Oostenrijk waar in 2021 de eerste Roma studentenvereniging werd opgericht.⁷⁴ In Tsjechië tekent zich bij de jonge generatie een nog vrij kleine groep Roma af met een uitgesproken missie om het verschil te gaan maken. Zij zijn op te vatten als activistische rolmodellen. Ze willen expliciet een voorbeeld zijn, zich inzetten voor de emancipatie van de hele groep en de vertekenende beeldvorming bijstellen. De problematiek is taai en een kantelpunt is nog ver weg, maar desondanks vertonen die jonge Roma een aantekelijk elan. De meesten zijn academisch geschoold, maar niet allemaal. Pavel (1989) bijvoorbeeld, die op het speciaal onderwijs zat, doet naast zijn baan improvisatietheater. De niet-Roma spelen de Roma en vice versa, om het publiek ervan bewust te maken hoe ondermijnd discriminatie werkt.⁷⁵ Marie (1990), Lukáš (1991) en Erika (1991) maken deel uit van een groep die tot doel heeft dat meer jonge Roma hun voorbeeld volgen en een opleiding gaan doen. Ze zijn nu nog maar met enige tientallen, maar ze zijn zichtbaar, ze zijn via de sociale media goed te vinden en ze schamen zich in het geheel niet.

En ze zien lichtpuntjes. Lukáš ziet maar héél langzaam meer studenten op de universiteit komen, maar vergeleken met twintig jaar geleden is er wel een duidelijke groei. Toen hij aan de basisschool begon, werden Roma met een vakopleiding als kok al als zeer hoogopgeleid gezien. Nu zijn er Roma met een master, pedagogen, artsen, advo-

69 De leerstoel wordt bekleed door Prof. Helena Sadílková.

70 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 297-301; Van Baar, *The European Roma*, 98 en 147-148.

71 De Central European University werd in 1991 gesticht in Boedapest door George Soros. Vanwege problemen met de regering Orbán in Hongarije werd een groot deel van de campus vanaf 2018 naar Wenen verplaatst. https://en.wikipedia.org/wiki/Central_European_University (geraadpleegd op 23.06.2021).

72 <https://courses.ceu.edu/unit/romani-studies-program> (geraadpleegd op 23.06.2021).

73 Székelyi, Csepeli & Örkény, 'Ambitious education', 16-19.

74 Dat is de Hochschul*innenschaft Österreichischer Roma und Romnja: <https://www.hoer-info.at> (geraadpleegd op 27.04.2021).

75 Pavel (1989) TL-9, 8.

caten, leraren en ingenieurs. Deze jonge mensen manifesteren zich als hoogopgeleid én als Roma. Die zichtbaarheid is volgens Lukáš van cruciaal belang. Pas als Roma middenklasse kunnen ze als rolmodel fungeren, tegenover de *gadzje*, maar ook voor arme Roma in de getto's.

Want Roma kunnen zich er geen voorstelling bij maken dat hun kinderen gaan studeren.⁷⁶

Conclusie

Laagopgeleide Roma en Sinti kennen nauwelijks voorbeelden in hun omgeving van hoogopgeleiden. In Nederland gaat het voor zover bekend slechts om een handjevol individuele gevallen. In de nabije familie krijgen die vaak waardering voor wat ze bereikt hebben en voor een kleine kring zijn ze een rolmodel. In Tsjechië gingen in de communistische tijd en ook daarna de meeste hoogopgeleiden op in de middenklasse. Zij wilden niet geassocieerd worden met de arme Roma in de getto's. Ten tijde van de veelvuldige rechts-radicalen anti-Roma demonstraties waren het de arme Roma die een tegengeluid lieten horen. De hoogopgeleiden hielden zich stil en maakten zich niet in het openbaar als Roma kenbaar. Die arme Roma op hun beurt beschouwen de middenklasse Roma meer als *gadzje* dan als mensen uit hun midden aan wie ze zich zouden kunnen spiegelen. De hoogopgeleide Roma met wie ze wellicht in aanraking komen, zijn werkzaam in een ngo. In bredere zin fungeren de maatschappelijk succesvolle Roma in Tsjechië niet als rolmodel.

Het leed door de vervolging in de Tweede Wereldoorlog is een thema waarvoor Roma en Sinti wel openlijk erkenning vragen. Dat gebeurde in beide landen pas vanaf de jaren negentig. In Nederland werd door de overlevenden tot die tijd niet over het verdriet gesproken, ook niet in familiekring. Een grote rol in de late roep om erkenning had de bekendmaking van de identiteit van Settela Steinbach. In Sinti kringen werd ze inmiddels gezien als hun Anne Frank. Het oorlogstrauma werd doorgegeven aan de naoorlogse generaties. Ook door de jongere vooroorlogse Sinti en Roma worden de oorlogservaringen genoemd als reden dat de *gadzje* nooit meer helemaal vertrouwd werden.

De Roma in Tsjechië vroegen ook pas vanaf 1990 om erkenning, omdat dat in de communistische tijd verboden was. De meesten hebben in de eigen familie niet ernstig onder de vervolging geleden, omdat die toen in Slowakije woonachtig was. Maar vooral hoogopgeleiden voelen de oorlogservaringen van Roma als leed dat hen als groep is aangedaan. Om erkenning daarvan hebben Roma en niet-Roma activisten een harde en lange strijd gevoerd, die culmineerde in de eis om van concentratiekamp Lety u Písku een waardig oorlogsmonument te maken. Hun acties en lobby leidde tot maatschappelijke wrijving. Dat proces is een voorbeeld van de emancipatieparadox: juist de geëmancipeerde eis om hun recht, als groep, riep in nationalistische kringen meer racisme op.

Vergeleken met Nederland zijn er in Tsjechië meer hoogopgeleiden. Tsjechische Roma zijn beter georganiseerd, er zijn meer zelforganisaties en er zijn meer landelijk

76 Lukáš (1991) TH-10, 11. Zie ook Erika (1991) TH-4, 4-5.

bekende Roma op maatschappelijk cultureel vlak. In Nederland speelden slechts sporadisch hoogopgeleiden een invloedrijke rol als vertegenwoordigers in een zelforganisatie.

Voor de hoogopgeleiden waren er lange tijd twee scenario's. De meesten gingen op in de middenklasse en assimileerden volledig. Zij lieten het Roma zijn achter zich, voor zover *passing* mogelijk was. Zodoende konden ze zich letterlijk en figuurlijk van de gestigmatiseerde groep distantiëren. Slechts sommigen volgden een tweede scenario. Zij kozen ervoor om deel te blijven uitmaken van het bredere familieverband. Ze waren weliswaar succesvol en sociaal gestegen, maar ze bleven kwetsbaar voor het negatieve stigma van de hele groep. In Tsjechië tekent zich nu een derde scenario af. Langzaam maar zeker groeit een kleine Roma intelligentsia die zich ten doel heeft gesteld om zich voor de eigen achterban, maar ook voor de rest van de samenleving, te bewijzen als maatschappelijk geslaagde Roma. Die opkomende middenklasse stelt zich ten doel om het stigma van de arme, asociale, criminele Roma te ontkrachten.